

ZORICA MRŠEVIĆ¹

ŠTOLPERŠTAJN – KAMENOVİ SPOTICANJA – – SEĆANJE NA ŽRTVE HOLOKAUSTA

Rezime

Projekat Štolperštajn je urbana intervencija memorijalizacije sećanja na individualne jevrejske i druge žrtve nacizma. Kamenovi sa imenima postavljaju se ispred kuća u kojima su žrtve nacističkog progona poslednji put živele. Prvi kamen ugrađen u trotoar je u Berlinu 1996. Razlika između Kamena spoticanja (štolperštajna) i svih drugih spomenika Holokaustu je to što ovaj spomenik obeležava individuu, i na taj način simbolično obeležava kolektiv koji je stradao od nacizma. Time se, takođe, sprečava zaborav imena stradalih, jer kako Talmud kaže, umro je tek onaj čije je ime zaboravljeno. Važno je i da, skromnih dimenzija i izgleda, vizuelno ne menjaju arhitektonski celine mesta gde se nalaze, tako da ne izazivaju antisemitske reakcije otpora, pre toleranciju, empatiju, pijetet. Glavna tematska pitanja ovog teksta fokusirana su na simboličko, metaforičko, sadržinsko i vizuelno značenje urbane intervencije štolperštajna, njegove morfološke sličnosti i razlike u poređenju sa uličnim grafitima, njegov evropeizacijski uticaj tj. uzajamna povezanost urbanih prostora unutar i izvan EU moguće pod uticajem urbanih intervencija iz EU.

Ključne reči: *Stolperstein projekat, memorijalizacija žrtava Holokausta, ulični grafiti i Štolperštajn, procesi evropeizacije i Štolperštajn.*

Uvod

Štolperštajn (nem. *Stolperstein*), „kamenovi spoticanja“, su mesingane spomen-pločice koje se nalaze na trotoarima gradova od Helsinikija do Majorke, preko 100 hiljada² u 27 evropskih zemlja i u preko 2 hiljade evropskih gradova i predstavljaju najveći decentralizovani memorijal na svetu posvećen žrtvama Holokausta. Zamisao je da nacističke zločine treba pamtiti u svakodnevnicima, na ulici, da se o kamen sa imenom žrtve na pločniku, trotoaru ispred kuća u kojima su živeli „spotaknemo“, i počnemo razmišljati o pojedincima koji su nestali. Projekat Kamen spoticanja (Stolperstein) pokrenuo je nemački umetnik Ginter Demnig sa ciljem da se obeleže pojedinci tačno na poslednjem mestu dobrovoljnog stanovanja pre nego što su postali žrtva nacističkog terora. Štolperštajn obeležava

---

¹ Fakultet za evropske pravno-političke studije, Beograd, zorica.mrsevic@gmail.com

² Podatak iz septembra 2021

sećanje uglavnom na jevrejske žrtve Holokausta, ali i homoseksualce, veterane španskog građanskog rata koji su se borili protiv Frankovog režima, fizičke ili mentalno nesposobne, članove Komunističke partije itd. Taj projekat simbolično vraća žrtve, čak i mnogo godina nakon što su deportovani, u njihove gradove, na mesta koja su im s pravom pripadala.

Razlika između Štolperštajna i drugih spomenika posvećenih žrtvama Holokausta je u tome što obeležava pojedinca, a samim tim i simbolično obeležava kolektiv koji je stradao od nacizma. Štolperštajni su postavljeni/ugrađeni pravo u trotoar, i nisu reljefno istaknuti, već se slučajno otkrivaju, prepoznaju se samo kada se prođe blizu. Iako skromnog izgleda, Štolperštajn je najveći decentralizovani spomenik na svetu posvećen žrtvama Holokausta. Iako slični i standardizovanog izgleda, ipak postoje različite karakteristike projekta Štolperštajn širom Evrope gde su postavljeni kamenovi spoticanja. Više od 90.000 kamena spoticanja postavljeno je u EU, zemljama, ne samo u Nemačkoj, već na mnogim mestima u Austriji, Mađarskoj, Holandiji, Belgiji, Češkoj, Poljskoj, Italiji. Prvi kamenovi su postavljeni u Kelnu i Berlinu (sada ih ima oko 5 hiljada) 1996. godine, dok su gradske vlasti nekih nemačkih gradova, poput Minhena i Frankfurta, odbili projekat.

Potrebno je pokloniti pažnju metafori i značenja Štolperštajn prostorne intervencije. Sadašnje značenje je izgrađeno na nemačkom terminu *Stolperstein* koji može značiti „potencijalni problem“. Štaviše, u nacističkoj Nemačkoj postojala je antisemitska izreka, kada se neko slučajno spotakne o kamen koji viri iz trotoara, koja je glasila: „Neki Jevrejini mora biti da je sahranjen ovde“. Takođe, kada su jevrejska groblja uništena širom nacističke Nemačke, nadgrobni spomenici su često preimenovani za popločavanje trotoara. Pozivajući se na reči Talmuda da se čovek zaboravlja kada mu se zaboravi ime, kamen spoticanja nas tera da „saginjnjajem“ da bi pročitali natpis, počnemo da razmišljamo o ljudima koji su nestali.

Štolperštajn u Srbiji

Inicijatori i organizatori postavljanja kamenova spoticanja u Beogradu je organizacija Haver Srbija, organizacija koja se zalaže protiv antisemitizma³. Projekat Štolperštajn je prihvaćen i početo da se realizuje u Srbiji 2022 godine, kao specifičan vid komemorativne transformacije urbanih prostora u dva grada (Stojanović, 2022, 5 juli). Kamenovi su 5. jula postavljeni na pet lokacija u Beogradu, među njima i u Dobračinoj 30, gde je nekada živeo poznati knjižar i izdavač

³ „Haver Srbija“ je neprofitna, nevladina, obrazovna organizacija građanskog društva, koja promovise raznoliko i inkluzivno društvo u Srbiji. Kroz svoj rad, organizacija se zalaže za borbu protiv predrasuda, diskriminacije, antisemitizma i ksenofobije. Podstiče interkulturni dijalog, razvija veštine kod individua za stvaranje inkluzivne sredine i širi toleranciju kroz neformalnu edukaciju. Glavni fokus organizacije je upoznavanje društva sa kulturom, istorijom i tradicijom jevrejskog naroda kao korak u borbi protiv predrasuda, antisemitizma i diskriminacije.

Geca Kon (Nova ekonomija, 2022, 30.06). U Zrenjaninu je prvi kamen položen 18. avgusta, na osamdesetu godišnjicu eliminacije gotovo celokupnog jevrejskog stanovništva tog grada 1941. godine. Kamenovi su postavljeni za porodice Elek, Ekštajn, Kunstler, Djarfaš, Ivanji (Rosić, 2021, 14.08). Beograd i Zrenjanin su tako postali deo porodice od preko 2 hiljade evropskih gradova sa kamenjem spoticanja, u kojima se prolaznici saginjući se, naklone da pročitaju imena žrtava (Sabadoš, 2022, 5. jul). Iako sami kamenovi standardizovano sadrže osim imena samo još par osnovnih podataka, ugradnji kamenova prethodi dosta složena istraživačka procedura kojom se beleže i čuvaju biografski podaci osoba na čija imena kamenovi podsećaju. Metode istraživanja koje se primenjuju su kabinet-sko istraživanje, komunikacija sa pripadnicima jevrejske zajednice, preživelim članovima porodica (Murrins Misiukas, Jennifer, 2021, 9. July). Takođe i održavanje postavljenih kamenova, deo je projekta, npr. akcija čišćenja štolperštajna u Beogradu 27. januara povodom Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta predstavlja pridruživanje jevrejskim mladima širom Evrope koji učestvuju u inicijativi koju su pokrenuli European Union of Jewish Students (EUJS) i Make Their Memory Shine (MTMS) da se u svojim sredinama kameovi sećanja očiste i učine vidljivim (Jevrejska opština Beograd, 2023, 28. januar).

Beograd, Solunska 8 Aleksandar Bril.⁴ Na ovoj adresi, u dvospratnoj kući, živeo je Aleksandar Bril, Aci. Rođen je u Beogradu 5. jula 1909. godine. Imao je još tri brata: Bernarda, Solomona (nadimak Monika) i Žila. Školovao se u Beogradu, a kasnije je radio kao službenik u Elektroprivredi. Kada su namere Nemaca u odnosu na Jevreje postale jasne, neki Jevreji su pobjegli i sklonili se u krajeve gde ih nisu poznavali, tako da su pokušali sakriti svoj identitet. Aleksandar je oklevao da pobjegne, obzirom da je brinuo o trudnoj ženi, malom detetu i bliskom prijatelju koji je bio lošeg zdravlja. Za svaki slučaj, pokušao je da nabavi lažni pasoš i druga dokumenta ali nije uspeo u tome. Tokom proleća i leta 1941, Aleksandar je bio angažovan na prinudnom radu na popravci kanalizacije u Beogradu. Nakon toga je uhapšen i odveden u logor Topovske šupe, gde je i ubijen. Njegova supruga, deca i dva brata koja su preživela, 1948. godine su se iselili u Izrael. Aleksandrova kćerka Šošana i danas živi u Izraelu, a sin Hajnrih, unuci i prauunci žive u Americi. Džuli Bril (Aleksandrova unuka) sa Hajnrihom (Aleksandrovim sinom) podstakla je inicijativu da se u Beogradu postave prvi „kamenovi spoticanja“.

Beograd, Dobračina 30 Geca Kon i Elza Kon.⁵ Na ovom mestu živela je porodica Kon, Geca i njegova supruga, bečlijka Elza, rođena Vajs. Geca je položio zakletvu prema obredima jevrejske zajednice i zvanično postao Srbin Mojsijeve vere. „Knjižarnica Gece Kona - za srpsku i stranu književnost“ otvorena je 1. maja 1901. u Beogradu. U početku se novootvorena knjižara bavila samo

⁴ Iz Haverove neobjavljene dokumentacije.

⁵ Iz Haverove neobjavljene dokumentacije.

prodajom knjiga, ali ubrzo prelazi i na izdavaštvo. Svake godine broj izdatih naslova je bio sve veći i veći, a Geca Kon postaje najveći srpski knjižar i izdavač. Osim po velikoj izdavačkoj delatnosti, Geca Kon je bio poznat po stalnoj i značajnoj novčanoj podršci književnicima i svim vrednijim kulturnim institucijama. Nakon nemačke okupacije 1941, uprkos brojnim upozorenjima i dojavama od strane prijatelja i poznanika, Geca Kon odbija da napusti Srbiju. Posle bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. sklonio se sa porodicom u Vrnjačku Banju, ali je ubrzo uhapšen, odvojen od porodice i odveden u zatvor Gestapoa u Beogradu. Gecu Kona i njegovu porodicu ubili su nemački okupatori 1941. godine. Mesto Gecinog stradanja nije poznato. Pretpostavlja se da je streljan u bečkom zatvoru ili u Gracu. Skoro svi članovi porodice: žena Lujza, ćerke Elvira i Malvina, zet Franjo Bah, kao i četvoro unučadi, streljani su kod mesta Jabuka blizu Pančeva u jesen 1941. godine.

Beograd, Kosmajaska 9 (Maršala Birjuzova) porodica Dajč.⁶ Na ovom mestu, na ovoj adresi, koja je nekada bila Kosmajaska ulica, živela je aškenaska porodica Dajč. To su bili Emil i Avgusta Dajč, roditelji, i njihova deca - starija kćerka Hilda i mlađi sin Hans. Svi su ubijeni na Starom sajmištu 1942. Hilda Dajč je rođena 1922. u Beču. Pre rata, nakon što je maturirala u gimnaziji kao jedna od najboljih u svojoj generaciji, Hilda se upisala na studije arhitekture, na Beogradskom Univerzitetu. Pošto su, u okupiranoj Srbiji, studije prekinute, Hilda je volontirala kao medicinska sestra u Jevrejskoj bolnici u Beogradu. Decembra 1941. jevrejskim ženama, deci i starcima bilo je naređeno da spakuju lične stvari i jave se glavnoj kancelariji Specijalne policije. Odvedeni su u adaptirani Paviljon broj 3, u novoosnovani Judenlager Semlin. Hilda Dajč se dobrovoljno prijavila da pomaže u bolnici u logoru na Sajmištu. Datum smrti Hilde Dajč nije poznat, ali je sigurno da je ubijena u gasnom kamionu, zajedno sa svojim roditeljima Emilom i Avgustom i mlađim bratom Hansom, i sa preko 6.000 žena, dece i starih. Hilda je postala postala simbol Starog sajmišta. Sačuvana su četiri pisma, koja je pisala svojim prijateljicama, Nadi Novak i Mirjani Petrović. Ta četiri pisma predstavljaju najdragoceniji izvor informacija o uslovima u logoru Sajmište, ali i jedno od najpotresnijih svedočanstava obesmišljenosti života u senci Holokausta.

Beograd, Andre Nikolića 29 Simon Bril i Evgenija Bril.⁷ Na ovom mestu, na ovoj adresi, poslednji put su stanovali Evgenija Bril i njen sin, Simon Bril. Evgenija Brill - Ženi, (rođena Švarc) rođena je 31. oktobra 1881. u mestu Veršeč, Temeš, u Mađarskoj. Bila je udata za Filipa Brila i sa njim je imala dvoje dece, Jelenu-Helenu-Heli i Simona. U porodici su govorili mađarskim i nemačkim jezikom. Njen muž, Filip Brill, je izgubio život na ratištu tokom Prvog svetskog rata i grob mu je nepoznat. Njegovo ime je uklesano na memorijalnoj ploči u spomen Jevrejima, palim žrtvama Prvog svetskog rata, postavljenoj u

⁶ Iz Haverove neobjavljene dokumentacije.

⁷ Iz Haverove neobjavljene dokumentacije.

Novosadskoj sinagogi. Evgenija je prinudno odvedena u logor na Beogradskom sajmištu između 10. i 12. decembra 1941. Nije se vratila.

Simon Bril je rođen u Beogradu, 19. decembra 1911. godine. Školovao se u Beogradu, . Pohađao je muzičku školu, učio francuski jezik, studirao na Medicinskom fakultetu u Beogradu, gde je specijalizirao stomatologiju. Svirao je u nekoliko muzičkih sastava i tako doprinosa kućnom budžetu. Kada je završio studije medicine, odslužio je i vojni rok. Nakon šestoaprilskog bombardovanja Beograda, Evgenija i Simon su dobili poziv da se jave u nemačku komandu. Pokušali su da to izbegnu, da se spasu lažnim identitetom. U tome im je pomogao Kramer Hipolit, suprug Helene-Heli, poreklom Rus. Uspeo je da privremeno smesti Simona i Evgeniju na „bezbedno mesto“. Uspeo je i da pribavi lažna dokumenta za Simona, kako bi prešao rumunsku granicu. Međutim, pri tom pokušaju grupa je razotkrivena, a Simon je deportovan u koncentracioni logor Niš. Negova poslednja dopisnica iz Niša nosi datum od 11. februara 1942. Nakon tog datuma, od njega više nije bilo glasa.

Kamen spoticanja i grafiti, sličnosti i razlike, komparativna analiza

Kamen spoticanja je mlađi srodnik grafita, nastao je decenjama posle grafita, daleko je manje rasprostranjen, diskretniji je, kao da se krije od pogleda, za razliku od grafita koji kao da se nameću čak razmeću. Mnogo je sličnosti, a male razlike su neophodna individualnost štolperštajna. Grafiti su natpisi, slike, stikeri, stensili i slične tekstualno likovne intervencije na zidovima, fasadama, ogradama, stubovima, vagonima, kapijama i sličnim mestima. Čistoća i red odbijaju grafitte, dok ih nered i zapuštenost privlače, zato uglavnom nema grafita po urednim fasadama već upravo suprotno, po ruinama, napuštenim objektima.

Pravo na grad

I grafiti i štolperštajn oslanjaju svoj nastanak i vidljivost na postojećem, i široko priznatom pravu na grad. „Pravo na grad“ je inače, termin koji se pripisuje francuskom marksističkom filozofu Anri Lefevru, koga je upotrebio povodom stote godišnjice izdanja prvog toma Kapitala 1968. Glavna Lefevrova ideja je bila da je grad otvoren prostor u kome svi građani imaju pravo da učestvuju, svako na svoj način (Don, 2033:17). I za razliku od ruralne izolacije i homogenosti, urbani prostor se karakteriše komunikacijom kojom se izražava heterogenost grada kojom on privlači stalno nove ljude i nove aktivnosti, među koje spada i ispisivanje/islkavanje grafita.

Ako je grad mesto oslobođenja i nade, grafiti su priča te slobode i slika te nade. Zato su grafiti prihvaćeni kao autentični izraz urbane kulture, kao sve više deo onoga što Fukujama definiše kao „narastajuću alternativnu naraciju“ koja

nezadrživo nastaje oko nas (Mišić, 2012:7), kojoj i štolperštajn nesumnjivo pripada. Grafiti i štolperštajn su oba demokratski fenomeni čije postojanje može da se shvatiti kao pokazatelj demokratske i pluralističke orijentacije društva, kao izraz slobode govora, umetničkog stvaralaštva i političkog opredeljenja, kao prisustvo slobodnog razmišljanja, rečju, kao pulsirajuća alternativna naracija urbane kulture.

Vreme nastanka

Grafiti su određeni stil javnog, verbalno-likovnog izraza nastao šezdesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama, odakle se brzo proširio po Evropi, posebno u javnim prostorima velikih evropskih gradova, npr. u Parizu, Londonu, Berlinu, Amsterdamu, Beču.

Smatra se da su ljudi počeli da pišu na javnim mestima antiratne poruke (pored već postojećih svojih imena) kasnih šezdesetih, ali iako je to tada počelo možda da izgleda kao neka novina, u stvari to nije ništa novo. Grafiti postoje u ovoj ili onoj formi hiljadama godina, o čemu dokaz sadrže zidovi na ruševinama Pompeja. Imena, kao prvi grafitni sadržaj, lako prelaze u složenije sadržaje, npr. u poruke ljubavi, mržnje, nepravde, odavanja priznanja, ličnog ili kolektivnog potpisa koje ostaje za pamćenje da je neko negde boravio, da je nešto posetio, ili da neko označava nešto kao svoju teritoriju (Iveson, 2007: 14). *Stumbling stones* kao mlađi srodnik grafita takođe sadrži imena kojima obeležava nečije silom prekinuto postojanje. Oslanjajući se na reči Talmuda, da je čovek zaboravljen kada mu je ime zaboravljeno, *stumbling stones* deluju na prolaznike da se simbolično sapletu i zastanu uočavajući imena ljudi koji su nestali.

Spontane inskripcije na zidovima doduše, sastavni su deo ljudske civilizacije od njenih samih početaka. Čak i pre „slikanja“ zidova pećina, prvi trag čovekovog prisustva bili su prosti otisci njegovih šaka na zidovima, a isti poriv ostavljanja traga svog postojanja uočava se i danas kao motiv nastajanja mnogih uličnih grafita. „Svaki trajni grafit je jedna pobeda, pobeda u ličnom izražavanju pojedinca. I najslabiji grafit menja lice sveta“ (Starčinski, 2008: 6).

Stumbling stones su daleko mlađi projekat, iniciran od strane nemačkog umetnika Gintera Demniga 1992. Preko 80,000 štolperštajn kamenova su instalirani u zemljama EU, ne samo u Nemačkoj već i u većim gradovima u Austriji, Mađarskoj, Holandiji, Belgiji, Češkoj Republici, Poljskoj, Italiji. Prvi kamenovi sećanja ugrađeni su u Kelnu i Berlinu u Nemačkoj 1996. Srbija je prihvatila 2022. ovaj projekat komemorativne transformacije urbanog prostora u svoja dva grada Beogradu i Zrenjaninu.

Sadržina

Grafit nije samo nosilac nekog teksta ili slike, kao jedan od načina na koji se ta slika ili tekst prezentiraju svetu, oni su takođe način na koji grafit šalje samog sebe u komunikacioni prostor i optičaj, predstavljajući specifičnu, dobro prepoznatljivu vrstu javnog obraćanja (Mršević, 2014: 52). I štolperštajn ukazuje na postojanje organizovanog delovanja nacističke družave, kao i da to nasilje nije obično nasilje, jer je bilo institucionalno, sistematsko, efikasno organizovano, sa ciljem potpune eliminacije nepoželjnih grupa građana.

Dok grafiti ne retko sadržinski predstavljaju govor mržnje, stumbling stones doprinose suprotstavljanju mržnji i ontologizovanju nasilja kao manifestacije onoga „što jeste“, neprikosnovenog i nepromenljivog u svojoj datosti. Time postaju intelektualni koncepti koji imaju moć delegitimizacije zla, odbijajući svojim postojanjem i dugotrajnošću Adornov stav da je u društvu zapravo zlo to koje je nadmoćno (Adorno, 1979: 21-38). Oni takođe, moguće, smanjuju strah od masovnog državnog nasilja, ukratko strah od mogućnosti sopstvene viktimiziranosti, i to ne samo kod specifičnih grupa konkretno ciljanih pretnjama i mržnjom već mnogo šire.

Svrha

Grafiti su, kao i stumbling stones komunikaciono-estetski doprinos oplemenjavanju onoga što se naziva „džunglom gradova“ (Biringer, 2005: 191). Dok grafiti pripadaju velikoj sadašnjosti mladosti sa svojim zahtevima i pravilima, *stumbling stones* su univerzalnog, vanguardijskog karaktera.

I jedni i drugi označavaju tragove nečije prisutnosti, kao znakovni način obeležavanja mesta. Predstavljaju i način prevazilaženja onoga što istoričari umetnosti nazivaju horror vacuit, strah od praznog prostora, strah od praznine (Sulima, 2005:115), usled koga postoji tendencija da se svaki slobodan prostor ispuni figurama, predmetima, ornamentima, porukama prihvatanja ili odbacivanja, dakle onim sadržajima koji nedostaju u stvarnosti⁵⁵.

Osećaj praznine intenzivira potrebu potvrde sopstvenog postojanja kod grafiti a kod stumbling stones nendoknadivu prazninu nestanka žrtava Holokausta. Kao takvi, željom svojih autora da budu viđeni i čuti i ulični grafiti i stumbling stones se uklapaju u Debordovo shvatanje društva spektakla u kome sve „ono što se vidi je dobro a ono što je dobro - vidi se“ (Debord, 2003: 20).

Mnogi grafiti su vizuelno i sadržinski prijatni, inovativni i stimulatívni, što je karakteristika i celog projekta stumbling stones. Intervencije oba tipa doprinose ambijentalnom oplemenjavanju celog prostora, i u likovnom smislu i u socijalno odgovornom smislu. Grafitna estetika svojom likovnošću osvežava urbano sivilo, njegovu monotonu uniformnost i repetitivnost. Oni oživljavaju beskrajnu

jednoličnu monohromatiku estetski nisko validirane arhitekture. Stumblig stones su diskretni do nevidljivost ali i tako doprinost podizanju vizuelnog kvaliteta svoje okoline.

U prirodi je naše ljudske vrste inače, da stvarnošću ovladavamo simboličnim načinom. I grafiti i stumbling stones su takvo simboličko ovladavanje prostorom, po svom značenju, a ne samo po svom vizuelno likovnom izrazu.

Oba su psihički odbrambeni mehanizmi tipa kulture, u smislu u kome Rohajm definiše kulturu kao psihički odbrambeni mehanizam. Naime, sistemi odbrane od straha su građa od koje se po Rohajmu stvara kultura (Rohajm 1976: 20-21). Grafiti i štolperštajni su način izražavanja koji spada u kulturu koja ujedinjuje ljudska bića zajedničkim lukavim sredstvima koje je čovek (i dete) usvojio da ne bi ostao sam. Oba pripadaju komunikaciji koja se zasniva na zajedničkim vrednostima koju Dirkem naziva spontanom socijabilošću.

Autori i mesto

Štolperštajn je projekat urbane intervencije koji je koncipirao i inicirao nemački umetnik Ginter Demnig u nameri da memorijalizuje pojedine žrtve nacizma, na tačno onom mestu njihovog poslednjeg stanovanja pre nego su pali kao žrtve nacističkog terora.

Ulični grafiti su uglavnom dela anonimnih maloletnih autora, kako se stereotipno veruje. Možda su autentično maksimalni produkt onoga ko zapravo ne može da osmisli politički govor ili program, novinski ili naučni članak, radio ili tv emisiju, knjigu, izložbu ili pozorišni komad, čak i kada bi bilo moguće da ih adekvatno javno plasira. Ali i kada su poznati, priznati i nagrađivani, grafiteri i dalje najčešće biraju anonimnost i diskretan rad pod okriljem noći. U tome se štolperštajn razlikuje od grafita, jer je njihov autor poznat kao i naručioci, oni koji odobravaju i plaćaju njihovo postavljanje.

Većina grafita se nalazi u vertikalnom položaju. Ipak, ima i grafita koji su horizontalni jer su napisani/naslikani na trotoaru. Oni svojim likovno sadržinskim karakteristikama nisu potpuno isti kao oni vertikalni, pošto su prilagođeni položaju podloge, tj. načinu na koji se posmatraju, dakle od gore, kao i štolperštajn. Znatno su manjih dimenzija od vertikalnih natpisa i obično ne prelaze tridesetak centimetara širine, dok štolperštajn ne prelazi 10 cm. Mesta su po pravilu uvek trotoari ispred nekih posebnih, odabranih mesta, institucija, fakulteta, mesta gde se okupljaju mladi, kulturnih centara, kafića, centralnih pešačkih zona, dakle onih mesta na kojima se očekuje da svakako budu primećeni pošto se već nalaze van uobičajene vizure jer je potrebno posebno i spustiti pogled i zastati da bi se uočili. Štolperštajn kamenovi su ugrađeni u trotoar i to ne bilo gde, već ispred kućnih adresa poslednjeg dobrovoljnog boravka žrtava nacizma koje komemorišu.

Tipični „trodimenzionalni“ trotoarski grafit, „rupa“ u koju se ne propada. Motiv horizontalnih grafita su poznate „rupe“ na trotoaru, slike koje fingiraju trodimenzionalnost, tj. opasnost „upadanja“ u nepostojeću dubinu treće dimenzije. Početnu inspiraciju nalaz npr. u radovima Kurta Vinera (Wiener, 2012:London Underground), jednog od pionira trodimenzionalne ulične, trotoarske umetnosti. Štolperštajn kamenovi su nasuprot tome, blago reljefno ispučenje, izbočina, izdignuće iznad površine trotoara koja fingira (nerealizovanu) mogućnost stubolikog izdizanja. Nepoznat je izvor početne inspiracije ali nije isključeno da su baš horizontalni grafiti bili taj kreativni, inicijatorski „okidač“.

Grafiti kao horizontalna dela trodimenzionalne ulične umetnosti, ne nastaju tajno i nisu dela anonimnih autora, već njihovo oslikavanje uglavnom predstavlja javni događaj. Za horizontalne grafite je neophodna dozvoljenost površina u javnom gradskom prostoru na kojima se slikaju, ugovorenost celog posla i jasno autorstvo nastalih dela. To je takođe slučaj sa štolperštajn sa kojima postoji potpuna podudarnost u tim elementima.

Grafitni reljefi su sledeći tip grafita koji su pored horizontalnih grafita najbliži srodnici štolperštajnu. Kao izraz želje da se svetu trajno pošalje određena poruka, predoči nečiji određen stav, ili obezbedi određena dekoracija na fasadi neke zgrade, nastali su trajni grafiti, natpisi prerasli u reljef/bareljef ugrađen u zid zgrade. Oni su po svom pravnom statusu uvek dozvoljeni, odnosno legalno ugovoreni i poručeni od vlasnika zgrade na kojoj se nalaze. U sadržinskom i likovnom pogledu predstavljaju odraz stavova vlasnika zgrade mnogo pre nego stavova autora koji praktično nestaju pred dominantnim vlasnikovim pravima da naruči i plati šta će se urezati u zid njegove zgrade. Primer se nalazi na ulazu u Jevrejski kulturni centar u Beogradu kao reljef koji sadrži jedan stih iz 71. psalma, „Ne odbaci me pred starost kad me izda snaga, ne ostavi me“.

Otpori

Iako se teoretski i grafiti i štolperštajn pozitivno vrednuju i čak visoko kotiraju po kriterijumima demokratičnosti i političke prihvatljivosti, u praksi to nije uvek i svuda slučaj. Grafiti se i dalje u većini slučajeva smatraju vrstom vandalizma, komunalnog nereda, poput razbijenih uličnih svetijki i prozora koje niko ne popravlja, ruina napuštenih zgrada bivših fabrika, polomljenog parkovskog mobilijara, hrpa smeća koje se retko odnosi. Gradske vlasti se protiv takvih pojava uglavnom svuda u svetu energično bore, npr. grafiti se skidaju, prebojavaju, zabranjuju i sl.

Štolperštajn ne nailazi takvu vrstu protivljenja kada su već postavljeni, jer su bili prethodno predmet odobrenja. Ali potrebno je pitati se zašto je bilo potrebno pedeset godina da počne njihovo postavljanje (očigledno usled otpora), i zašto postoje i dalje gradovi koji ih nisu prihvatili, poput Minhena i Frankfurta.

U Minhenu je ugradnja ovih kamenova zabranjena, i mnogi već napravljeni, našli su se umesto na trotoarima spred kuća, u njihovim podrumima (Contested Histories Initiative, 2022). Vlasti smatraju da je hodanje pešaka preko štolperštajna odraz nedostatka poštovanja prema osobama čija imena se nalazi na njima, i da bi sećanje na mesta njihovog boravka trebalo obeležiti tablama na zidovima zgrada u kojima su živeli. Što se do sada nije uradilo (Nowotny, 2018: 11.12). U Frankfurtu pak (DomRadio.De, 2018: 23.10), gradske vlasti nisu odobrile štolperštajn na javnim, gradskim prostorima ako ih sadašnji (potencijalno uznemireni) stanari zgrada ispred kojih se planiralo njihovo postavljanje ne bi sami finansirali i ako se ne bi obavezali da će da ih održavaju, dakle ako su se time, višestruko saglasili. Iniciranje i finansiranje od strane porodica žrtava Holokausta i jevrejskih udruženja se ne smatra prihvatljivim. Ali se u tom gradu štolperštajni ipak nalaze na privatnim posedima, privatno finansiranim od strane vlasnika tih mesta, porodica nestalih osoba i zainteresovanih jevrejskih udruženja.

Evropa, Štolperštajn i grad

Grad je svuda mesto izgradnje urbanog identiteta kroz spajanje, sažimanje pluraliteta neurbanih identiteta. Razni su aspekti na koje urbana sredina može da se posmatra kao mesto formiranja identiteta, jevrejskog takođe, jer su gradovi najbolje mesto i za univerzitetne studije, i skrivanje i profit, kulturu i kulturnu razmenu. Evropski gradovi su mesta identiteta, života i rada, evropskih Jevreja i nisu to prestali da budu ni posle Holokausta. Projekat Stolperstejn je samo simbolično potvrdio tu identitesku povezanost.

Krajem 19. i početkom 20. veka veliki gradovi u nacionalnim državama na Balkanu vidno menjaju svoj izgled. Glavni gradovi su postajali specifična faza nacionalne države. I hrišćansko i jevrejsko stanovništvo imalo je aktivnu ulogu u njegovom formiranju. Tu su koncentrisani glavni naponi i finansijska sredstva za modernizaciju da se afirmišu izabrani evropski put razvoja. Glavni faktori za ovaj proces bili su progresivni rast unutarbalkanske trgovine. Modernizacija i evropeizacije balkanskih gradova je počela kada se oni više nisu delili na kvartove po etničkoj pripadnosti, već po imovini. Uništavanje džamija je bilo samo deo procesa demonstrativne emancipacije ili deorijentalizacije. Planska struktura grada, njegova arhitektura, organizacija i urbani život bili su najvidljiviji izraz promena. Ideja o naciji se širila među svim prosvetljenim elitama, koje su je prenele u mase i otelotvorile u književnosti, arhitekturi, operi, pozorištu i likovnoj umetnosti.

Oni su služili i kao jasna politička i kulturna poruka celom narodu o svrsi i evropskim pravcima budućeg razvoja. I Srbi i Jevreji su finansijski saučestvovali u izgradnji pozorišta, ministarstava, skupštinskih zgrada, vladinih institucija, univerzitetskih zdanja, biblioteka, hotela, banaka, kazina i privatnih kuća prefinjene arhitekture, najčešće u neoklasičnom stilu koji je u to vreme dominirao.

Železničke stanice postale su deo gradskog pejzaža (Preshlenova, 2021: 17) Tako je, kao rezultat političkih, arhitektonskih i tehničkih mera, stvorena nova slika grada na Balkanu koja je bila raznovrsna (Preshlenova, 2021: 20). Pojavili su se potpuno novi urbani elementi kao što su bulevari, gasno i električno osvetljenje, javni prevoz. Izgradnja bulevara i ulica je zakonski regulisana, a njihovo imenovanje označava početak specifičnih javnih politika i kulture.

Značajan deo izmena su bili javni radovi. Počela je realizacija velikih infrastrukturnih projekata: izgrađen je vodovod u Beogradu 1892, proširen 1894 i 1906/7, uvedena je kanalizacija u Beogradu 1905. Elektrifikacija je počela u glavnim gradovima i u nekim većim gradovima, u Beogradu 1880. i 1894. Neke od centralnih ulica u većim gradovima su popločane. osnovne urbanističke šeme sa koncentričnim pravougaonim ili kružnim zonama. Centar grada je formiran oko jezgra reprezentativnih javnih zgrada, parkova, palata, a oko njih su izgrađene kuće društvenih elita. Ideja o nacionalnoj pripadnosti se širila među svim prosvetljenim elitama, jevrejskom takođe, i otelotvorile se u književnosti, arhitekturi, operi, pozorištu i likovnoj umetnosti (Stojanović, 2008).

Glavni kanali preko kojih su u balkanska društva spolja prodirali snažni impulsi za promene bili su: intenzivniji trgovinski odnosi sa centralnom i zapadnom Evropom i obrazovanje mladih u evropskim školama i univerzitetima. Ideje tadašnjeg modernog liberalizma su nesumnjivo imale dugoročne uticaje na politički, ekonomski i kulturni život (Spasov, 2015).

Štolperštajn i prošlost

Projekat Štolperštajn je dobra polazna osnova za razmišljanje o tome šta je izgubljeno. Takođe, memorijalizacija Holokausta znači i veru u ideju da sadašnjost može da uči iz prošlosti, da se Holokaust nikada više neće i ne može ponovo desiti. Kamenovi spoticanja donose svest o prošlosti a ta svest donosi znanje, kako o dotičnoj prošlosti individualne osobe, tako i o sadašnjosti jevrejske zajednice kojoj je nekada pripadala. To je znanje koje stvara norme i legitimiše postupke, jača individualne, komunalne i nacionalne identitete. Projekat Štolperštajn afirmišući prvo nestale pojedince, afirmiše opominjući i podsećajući time na nestanak porodice, zajednice i cele jedne višemilionske evropske nacije. Štolperštajn omogućava sadašnjim evropskim Jevrejima da ne budu „oni lišeni lokaliteta predaka“, kamenovi spoticanja su značajan elemenat u procesu nacionalne identifikacije kroz označavanje mesta poslednjeg doberovoljnog boravka žrtava nacističkog progona.

Štolperštajn je nastojanje da prošlost afirmiše, možda naivno, staro dobro verovanje u napredak, odnosno veru da se sadašnjost može promeniti, pa čak i poboljšati. Štolperštajn sadrži sećanje kojim se spasava pojedinačna, individualna egzistencija od zaborava, dakle druge smrti, smrti zaborava koja dolazi posle one

fizičke. Za stare Grke, na primer, a verovatno i za druge narode antike, zaborav na prošlost se izjednačavao sa smrću, jer gubitak sećanja uništava ličnost, lišavajući život smisla. Slično je i kod Jevreja, jer Talmud opominje da je neko umro tek kada mu je ime zaboravljeno.

Svaka smrt prirodno briše bezbroj sećanja, ali je kolektivno pamćenje kao memorisanje osnovnih podataka, kao i istorija, potencijalno besmrtno. Svaka pojedinačna kocka štolperštajna, kamena sa imenom ubijenog Jevrejina, je tačka preseka između individualnog prebrisanog postojanja i toka istorije. Sećanje često pretvara veliku istoriju u lična sećanja i priče, ali, s druge strane, ova lična sećanja i priče zaista funkcionišu kao gradivni blokovi za istoriju. Projekat Štolperštajn je doveo da progovori mnoštvo glasova, zaboravljenih od istorije, ali rekonstruisani savremenim memorijalizacijskim aktivnostima. U tom smislu, može se govoriti o mikroistoriji, jer projekat Štolperštajn zaista spada u domen tzv. mikroistorije. Mikroistorijski pristup uključuje i takozvane ego-dokumente (Spasov, 2021: 201), sa ciljem da se proizvede narativ, što potpuniji, trodimenzionalan i analitičan, u kojem se, uz apstraktne sile, i velike događaje formiraju stvarna ljudska bića.

Rešavanje malih narativa nestalih Jevreja može da se u ljudskom životu shvata kao sredstvo za proučavanje kulture uopšte. Koliko god bio jedinstven ili banalan život čoveka, vrednost njegovog proučavanja leži u tumačenju kao alegorije kulture u celini (Čupić, 2023: 34). U projektu Štolperštajn postoji još jedna u nizu analogija između pojedinca i društva. Naime, da bi se razumela celinu, trebalo bi da se razumeju delovi, a da bi se razumeli delovi, trebalo bi razumeti celinu. Da su mogli da se čuju, verovatno bi mnogi glasovi imali šta da kažu, a istorija bi zvučala drugačije.

Evropeizacija i projekat Štolperštajn

Holokaust se desio u Evropi, koncipirali su ga i u delo sproveli Evropljani nad evropskim Jevrejima. Uništenje evropskih Jevreja bilo je transnacionalno po svojoj koncepciji, izvršenju i svakako po svojim posledicama. Postavlja se pitanje onda da li evropeizacija nameće obavezu sećanja na Holokaust, i ako da, ko je tačno vezan ovom obavezom pamćenja? Očigledno, pre svega Evropljani (mada ne samo stanovnici i građani Evrope). Postavlja se i pitanje šta je u tom sećanju na Holokaust evropeizirajuće i da li već i samo poštovanje te obaveze, ili je možda potrebno i konkretno praktikovanje rituala memorijalizacije, što sve čini evropskijima narode, države, udruženja, pojedince, od onih koji nemaju te prakse.

Smatramo da svako sećanje na genocid ima evropeizatorsku dimenziju, dok su neevropeizatorski divergentni procesi marginalizacije sećanja na Holokaust u npr. u nekim segmentima nemačke političke kulture (Grunwald, 2010: 253), u poljskom negiranju uloge u sprovođenju Holokausta jer su se logori smrti „samo“

nalazili na njenoj teritoriji⁸ dok njeni stanovnici o tome „nisu ništa znali“, austrijskoj samopercepciji kao „primarnih žrtava nacizma“ a ne njegovih saučenika (Grunwald, 2010: 256).

Postoji jasna potreba za nijansiranijim i istorijski svesnijim pristupom evropeizaciji, ne sa idejom diskvalifikacije nekih pojava sa spiska evropeizacijskih pojava, već sa idejom analize njihovih evropeizacijskih mehanizama. Zadatak istoričara je sve češće da otkriju načine na koji je oznaka evropeizacije postala vezana za određene pojave, a ne za druge, razloge zašto su neki takvi procesi ili događaji postali konstitutivni za evropeizaciju, čime se neizbežno postavlja pitanje selekcije. Projekat Kamenovi spoticanja – Štolperštajn – nesumnjivo ima evropeizacijski karakter. Iako sećanje na Holokaust ni u jednoj svojoj formi nikako nije bilo pokretač direktnog, jednosmernog procesa evropeizacije ali sigurno jeste jedan od elemenata evropeizacijske kulture. Pitanje je da li je evropeizacija kroz svoje kulturne sadržaje i projekte memorijalizacije Holokausta doprinela ideji i koncipiranja štolperštajna ili je štolperštajn svojim nenametljivim ali ipak uticajnim, ponegde čak ekspanzivnim prisustvom, doprineo jačanju kulturne evropeizacije zamalja i sredina u kojima se nalazi. Oba odgovora su tačna, uzajamno se dopunjujući i prožimajući, i zato je potrebno sagledati kamenove spoticanja i kroz tu evropeizacijsku prizmu.

Kako se Evropa vremenom menjala, tako se nužno menjala i evropeizacija. Nisu evropske integracije druge polovine dvadesetog veka proizvele evropsko društvo (Delanty, 2015), ono se postepeno stvaralo tokom proteklih vekova evropske istorije. Evropeizacija je inherentno koncept pluralnog karaktera, koji je, kao deo istorijskog procesa evoluirao tokom vremena, pa i kroz ratove koji su vodili Evropljani. Nije ni tokom dvadesetog veka bila jedinstvena pojava, jer se menjala, rasla ili opadala kao odgovor na različite faktore, pojavljujući se u različitim različitim oblicima. Može se zato govoriti o raznim „evropeizacijama“ pre nego o evropeizaciji u jedini. Veći deo svoje istorije Evropa se oblikovala kao nehotičan i krajnje konfliktni prostor, tako da se u različitim momentima radilo o sasvim drugačijim oblicima evropeizacije, da bi tek možda kroz organizacione strukture Evropske unije dobila sve standardizovanije pravne, političke, ekonomske i kulturne obrise. Kamenovi spoticanja, programski spadaju u oblast kulturnih sadržaja memorijalizacije Holokausta koji je takođe transnacionalnog karaktera. Kultura svojom transnacionalom prirodom predstavlja doprinos olakšavanju procesa evropskih integracija kao sredstvo za stimulisanje evropskih vrednosti, društveno političke kohezije i standardizacije, slabljenom ograničavajućih uticaja nacionalnih podeljenosti, postepenu difuziju preko različitih regionalnih zajedničkih struktura i načina društvene organizacije. Evropeizacija je oblikovana

8 U Poljskoj se nalazilo devet koncentracionih logora i logora smrti, od kojih i najveći Auschwitz-Birkenau, ali i drugi Kulmhof, Treblinka, Sobibor, Stutthof, Bežec, Majdanek, Varšava, Groß-Rosen, što je njihova najbrojnija koncentracija posle Nemačke gde ih je bilo 20, od koji su najpoznatiji Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Ravensbrück i dr.

interaktivnim kulturnim procesima ne samo unutar i među državama članicama, već i u odnosima sa trećim zemljama, pa se tako i štolperštajn javlja kao evropeizujući faktor, doprinoseći da se evropeizacija širi i izvan spoljnih granica EU (Moiso, 2012: 754).

Takođe, sa svoje strane, reforma kulturnih politika u državama kandidatkinjama olakšava transnacionalnu saradnju kroz tzv. „meke uticaje“ (Vos, 2017: 685) dok je njihovim građanima omogućeno da menjaju svoje kulturne sektore na način odozdo prema gore (Vos, 2017: 686), slično delovanju kamenova spoticanja.

Zaključne napomene

Štolperštajn je još jedan podsetnik da Evropa u 21. veku nije imuna na nove masovne zločine kada se Holokaust zaboravi, umanji, ili na drugi način iskrivi. Banaliziranje, umanjivanje i zloupotreba Holokausta ne samo da umanjuje patnju njegovih žrtava, već i ometa našu sposobnost da razumemo uzroke genocida i sprečimo da se ponovi. Širenjem dezinformacija podriiva poverenje i poštovanje među ljudima, a samim tim i kvalitet demokratskog učešća. (OSCE, 2023: 27 januar). Štolperštajn ima za cilj da se ne zaboravi Holokaust iako sećanje na njega može da baca senku na verovanje da je Evropa „najcivilizovaniji i najbolje vođen od svih regiona sveta“ (Moiso, 2012: 747). Ali i Štolperštajn potvrđuje da je Evropa jedan od najfascinantnijih primera transnacionalnog entiteta, umova, kreatora politike, kulture i naroda od Dablina do Lublina, transnacionalna istorija koja se ne zaustavlja na granicama nacija. Uloga ideja i kulture kao pokretača „evropeizacije“ takođe daje značajan doprinos (Mitter Iriye, 2010: 9). Zato je potrebno podržati znanje mladih o tragediji Holokausta jer ono opada u vreme kada je sve manje preživelih da pričaju o svojim iskustvima. Istovremeno, poricanje i iskrivljavanje holokausta sve više dopiru do političkog mejnstrima, sa objavama na društvenim mrežama koje opravdavaju, minimiziraju ili lažno predstavljaju poznati istorijski zapis o Holokaustu. „Mržnja danas ne poznaje granice“, rekla je specijalna predstavnica SAD za borbu protiv antisemitizma Debora Lipstat (Deborah Lipstadt). „Svaka antisemitska propaganda u jednoj zemlji može izazvati nasilje širom sveta, kao što se svaki incident u jednoj zemlji može veoma lako oponašati u drugoj“ (Germany today, 2023, 30.01).

Potrebna je veća međunarodna saradnja u borbi protiv poricanja i iskrivljavanja holokausta, ne samo za borbu protiv ideologija mržnje, već i za odbranu demokratije (OSCE, 2023: 27 januar)⁹. Potrebne su strategije za pomoć mladima da nauče o poštovanju različitosti i rešavanju netolerancije i mržnje jer su raznolika i inkluzivna društva bolje u stanju da uče od svih koji u njima žive, a istovremeno su otpornija tokom perioda krize. Netolerancia se može prevazići

⁹ Sve zemlje OEBS-a su nedvosmisleno osudile netoleranciju i antisemitizam i obavezale se da će promovisati efikasne mere usmerene na njihovo iskorenjivanje.

zajedničkim radom u izgradnji jakih društava u kojima svaki pojedinac može napredovati (OSCE, 2023, 26 jun). Cilj nemačke strategije protiv antisemitizma je snažnija zaštita od predrasuda i mržnje, kao i jačanje pozicije Jevreja u zemlji, od policije i pravosuđa do škola i sportskih klubova (Germany today, 2023, 30.01).

Evropeizacija je postala ključni koncept u razumevanju kako je Evropska unija (EU) transformisala donošenje politika (Bieber, 2019: 237), a procesi u oblasti kulture, npr. memorijalizacije tragedije Holokausta ugrađuju evropeizaciju u evropski širi istorijski kontekst Bieber 2019: 245).

Literatura

- Adorno Teodor, 1979. *Негативна дијалектика*. Београд: БИГЗ. 21-38
- Bieber, Florian, 2019, Conclusion: Rethinking Europeanisation In: Jelena Džankić · Soeren Keil Marko Kmezić Editors, *The Europeanisation of the Western Balkans A Failure of EU Conditionality*. Palgrave Macmillan, pp. 237-246
- Бирингер Ј, 2005. “Постмодерни перформанс и технологија“, у Копицл В. (прир), *Врата панике*. Нови Сад: Orpheus, Едиција Транс. 191
- Contested Histories Initiative, 2022, Stumbling Stones in Munich Germany, 2022-09-01 <https://contestedhistories.org/resources/case-studies/stumbling-stones-in-munich/>
- Čupić, Čedomir, 2023, Đuro Šušnjić: Mislilac za sva vremena, u: Mitrović Veselin, *Život za ideju – misao i delo Dura Šušnjića*. Beograd: Institut društvenih nauka, str 16-37.
- Claske, Vos, 2017, European integration through ‘soft conditionality’. The contribution of culture to EU enlargement in Southeast Europe, *International Journal of Cultural Policy*, 23:6, 675-689, DOI: 10.1080/10286632.2016.1276577
To link to this article: <https://doi.org/10.1080/10286632.2016.1276577>
- Деборд Гјј, 2003. *Друштво спектакла*. Београд: Анархија. 20.
- Don Mitchel, 2003. *The Right to the City, Social Justice and the Fight for Public Space*. New York, London: the Guilford Press.
- Germany Today, 30.01.2023 Европа i SAD jačaju borbu protiv antisemitizma, Germany Today
- Grunwald, Henning, 2010, Nothing more cosmopolitan than the camps?’ Holocaust Remembrance and (de-)Europeanization, In: Conway, Martin & Patel Kiran Klaus, *Europeanization in the Twentieth Century Historical Approaches*, New York: Palgrave Macmillan. pp. 253-270-
- Delanty, Gerard, 2015, The making of European society: contesting methodological nationalism.
- Innovation: *The European Journal of Social Science Research*, 29 (1). pp. 3-15. This version is available from Sussex Research Online:<http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/57510/>
- Iveson Kurt, 2007. *Publics and the city*. Hoboken, New Jersey: Blackwell Publishing.
- Мишић Милан, (2012, 11.02). „Ремонт запада по Фукујами“. Београд: *Политика, Културни додатак*.
- Mitter, Rana & Iriye, Akira, 2010, Foreword: ‘Europeanization’, in: *Europeanization in the Twentieth Century Historical Approaches* Edited by Martin Conway and Kiran Klaus Patel, New York & London: Palgrave Macmillan Transnational History Series 9-10.

- Moisio, Sami et al 2012. Mapping the political geographies of Europeanization: National discourses, external perceptions and the question of popular culture, *Progress in Human Geography Sage Journals* 37(6) 737–761 DOI: 10.1177/0309132512472093
- Mršević, Zorica, 2014, Zločin mržnje, govor mržnje i grafiti mržnje – razumevanje povezanosti i odgovori na pretnje. str 167. Beograd: Kancelarija za ljudska i manjinska prava. Office for Human and Minority Rights, http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/knjiga_grafiti.pdf
- OSCE, 2023, 27 January, Greater efforts to counter Holocaust distortion needed to combat hate and protect democracy, on International Holocaust Remembrance Day. SKOPJE/WARSAW/WASHINGTON, 2023
- OSCE, 2023, 26 jun, Greater collaboration needed to strengthen our diverse societies and counter hatred, OSCE leaders say VIENNA.
- Preshlenova Roumiana, 2021, From the Balkan city to the city in the Balkans: transformations in late 19th and early 20th century, in: Preshlenova, Roumiana, *Cities in the Balkan Spaces, Faces, Memories*, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology, str 11-21.
- Rohajm Geza, (1976). *Настанак и функција културе*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Старчински Крстец Стева, 2008. *Графити, мала антологија графита*. Београд: Беокига.
- Стојановић, Дубравка, 2008, Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890 -1914. Београд, Удружење за друштвену историју.
- Spasov, Malamir, 2021, On the Past, Memory, Recollections and History of the Bulgarians in “Simvasilevusa” , in: Preshlenova, Roumiana, *Cities in the Balkan Spaces, Faces, Memories*, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology, str. 177- 205.
- Сулима Рох, 2005. *Антропологија свакодневице*. Београд: Двадесети век. 115.

Internetnski izvori

- DomRadio.de (2018, 23.10). 70.000. Stolperstein wird in Frankfurt verlegt. „Das sind bewegende Momente“. Frankfurt: *DOMRADIO NACHRICHTEN*.
<https://www.domradio.de/artikel/70000-stolperstein-wird-frankfurt-verlegt>
- Jevrejska opština Beograd, 2023, 28. januar. Jevrejski omladinski klub obeležava Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta. <https://jobeograd.org/post/510>.
- Murrins Misiukas, Jennifer, (2021, 9. July), Verkaufsbücher and Stolpersteine. ArcGIS Knowledge use-case.. <https://storymaps.arcgis.com/stories/614f2ca4c6214b83b7f-7842c087bdf2>
- Nova ekonomija (2022, 30.06). Postavljanje prvih spomen obeležja „Kamen spoticanja“ 5. jula.. *Nova ekonomija*
<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/postavljanje-prvih-spomen-obelezja-kamen-spoticanja-5-jula>
- Nowotny Thomas, (2018, 11.12). STUMBLING BLOCKS AND MEMORIALS IN MUNICH 11/12/2018 – Laying of 32 new stumbling blocks in Munich. Rosenheim. 11.12.
<https://www.stolpersteine-rosenheim.de/stolpersteine-und-erinnerungszeichen-in-muenchen/>

- Sabadoš, Robert, (2022, 5. jul). Obraćanje predsednika SJOS, "Kamen spoticanja"- "Stolpersteine". Beograd - <https://www.youtube.com/watch?v=tSDVHE0JcNo>
- Stojanović, Milica, (2022, 5 Juli). „Kamen spoticanja“ postavljen ispred domova žrtava Holokausta u Beogradu. Beograd: BIRN
<https://balkaninsight.com/sr/2022/07/05/kamen-spoticanja-postavljen-ispred-domova-zrtava-holokausta-u-beogradu/>
- Wiener, Kurt (2012, 20.12). Don't fall into it, London Underground, Picadilly circus station, 3D pastel drawing
<https://m.facebook.com/BayEasyDAB/photos/dont-fall-in-artist-kurt-weiner-creates-another-amazingly-realistic-3d-pastel-dr/524857360858157/>
- Rosić, Staša, (2021, 14.08). „Kamen spoticanja“: Na ulicama Beograda i Zrenjanina delovi najvećeg spomenika stradalima u Holokaustu. *Euronews Srbija*.
<https://www.euronews.rs/tema/23186/kamen-spoticanja>

ZORICA MRŠEVIĆ¹⁰

STOLPERSTEIN – STUMBLING STONES – MEMORY OF THE VICTIMS OF THE HOLOCAUST

Summary

The Stolperstein project is an urban intervention of memorializing individual Jewish and other victims of Nazism. Stones with names are placed in front of the houses where the victims of Nazi persecution last lived. The first stone built into the sidewalk was in Berlin in 1996. The difference between the Stolperstein and all other Holocaust monuments is that this monument marks an individual, and thus symbolically marks a collective that suffered from Nazism. This also prevents the forgetting of the names of the victims because, as the Talmud says, dies only the one whose name is forgotten. It is also important that, with modest dimensions and appearance, they do not visually change the architectural integrity of the places where they are located, so that they do not cause anti-Semitic reactions of resistance, rather tolerance, empathy, piety. The main thematic questions of this text are focused on the symbolic, metaphorical, substantive and visual meaning of the Stolperstein urban intervention, its morphological similarity and difference compared to street graffiti, its europeanizing influence, i.e. mutual connection of urban spaces inside and outside the EU, possibly under the influence of urban interventions from the EU.

Keywords: *Stolperstein project, memorialization of Holocaust victims, street graffiti and Stolperstein, processes of europeanization and Stolperstein*

---

¹⁰ Fakultet za evropske pravno-političke studije, Beograd, zorica.mrsevic@gmail.com